

Олександр Маєрін

ВОЛОДИМИР СВЯТИЙ ТА ЙОГО ДОБА В ОЦІНЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У вітчизняній історії можна по-праву поставити поруч такі постаті, як Володимир Святий та Михайло Грушевський, що здійснили епохальний вплив на розвиток України. Перший є творцем могутньої української держави Русі, другий — новітньої України і найвизначнішим українським істориком, творчість якого охоплювала широке коле дисциплін: всі періоди історії України, допоміжні історичні дисципліни, історію української літератури, етнографію, вагомий внесок зробив учений у розвиток соціології та новітньої української політичної думки.

Наукова спадщина М. Грушевського отримала схвальні відгуки у вітчизняній та світовій історіографії¹. Американський дослідник Д. В. Томсон писав, що «його дев'ятитомна історія... є пам'яткою ерудиції, правдивою енциклопедією досліджень цілих поколінь українських, російських та польських вчених»².

Однак, попри те, що в українській історіографії цілком сприйнята схема М. Грушевського і вже понад сорок років розвивається окрема історична дисципліна «грушевськознавство»³, й на сьогодні залишається актуальним зауваження П. Соханя, що в плані наукових праць вченого «все ще дуже мало зроблено для їх належного вивчення та оцінки»⁴. Не є винятком і сучасні

¹ Див., наприклад: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття). — К.-Дрогобич, 2008.

² *Thompson J.* A History of Historical Writing. — Gloucester, 1967. — Vol. 2. — P. 627.

³ Див.: *Винар Л.* Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток. — К.-Л.-Париж, Нью-Йорк, Торонто, 1998.

⁴ *Сохань П.* Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». — С. 15.

дослідження присвячені постаті Володимира Святого, в яких М. Грушевський як правило ігнорується⁵.

Аналізувати творчість М. Грушевського досить складно, тим більше його доробок про Володимира. Сам М. Грушевський оцінюючи діяльність Володимира Мономаха задавався питанням: «чи можна, чи гріх історично судити, критикувати як я, наприклад, оце беруся судити Мономаха!»⁶, однак сам же і відмітив, «що нема тут нічого злого; що історія не може бути без суда особистого...»⁷. Так само з приводу власних досліджень вчений писав: «завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину... Наука — се непереставний скептицизм... Через те всякий догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним... Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово нехитре»⁸.

Для М. Грушевського Володимир насамперед творець першої української держави, в рамках якої вперше український етнос отримав «елементи внутрішньої спайки — певної внутрішньої єдності», що заклали основи подальшого розвитку української культури, права й державності⁹.

Період, що передував вокняжінню Володимира в Києві, М. Грушевський називає «семилітньою перервою» в історії Русі, заповненою боротьбою синів Святослава¹⁰. У цей час «система руських земель стратила почуте своєї єдності й розпала ся фактично на групу самостійних волостей, поки з-поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергійна і здібна індивідуальність та взяла ся до скріплення ослабленої державної системи»¹¹.

⁵ Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996. — С. 11–122; Карпов А. Владимир Святой. — М., 1997.

⁶ Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Під. до вид., передмова, упоряд., ком. і післямова Л. Зашкільняка. — К., 1997. — С. 54, 104.

⁷ Там само. — С. 82.

⁸ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». — С. 74.

⁹ Грушевський М. С. Україна. Історія // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2009. — Т. 11: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». — С. 277.

¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К., 1991. — Т. 1. — С. 478.

¹¹ Там само.

Першим епізодом боротьби за київський стіл став похід Володимира на Полоцьк. Сам літописний виклад подій М. Грушевський вважає обрамленим як поетичний твір. Причини ж походу полягали в тому, що на той час Полоцьк досяг фактичної самостійності і схилився на бік Ярополка¹². Таким чином Володимир, з одного боку, прагнув знищити потенційного союзника брата, а з другого — це входило в плани захоплення одноосібної влади на Русі: як Ярополк на півдні, так Володимир на півночі збирав землі навколо Новгороду. Відповідно й боротьбу за Київ М. Грушевський розглядає в суто політичній площині — у збиранні руських земель під владою єдиного князя і одного центру¹³.

Відповідно, посівши київський стіл Володимир насамперед доклав зусиль до збирання «розсипаної храмини» Русі, «що дуже потерпіла за часи десятилітнього (від смерти Олега) правління боярських регентів і вимагала радикальної виправи»¹⁴. Реалізуючи цю політику задля приєднання Червенських градів Володимир здійснив похід на захід (981 р.), 983 р. — на ятвягів, 984 р. відбув війну з радимичами, яких знову був змушений «привести до послухності як Рогволода»¹⁵. Того ж 984 р. Володимир, продовжуючи політику Святослава (за М. Грушевським), здійснив похід проти Волзьких Болгар, яких «хотів привести до становища данників Русі»¹⁶, однак змушений був задовольнитись укладенням мирної угоди¹⁷. Натомість похід 993 р. на Пороги¹⁸, М. Грушевський цілком справедливо пояснює намаганням Володимира забезпечити вільне сполучення з Кримом і Візантією купецьким караванам по «шляху з варяг у греки»¹⁹.

Щодо походу на «Ляхів» (981 р.) М. Грушевський вважає це літописне оповідання сумнівним, як і взагалі вчений досить скептично ставиться до літописних повідомлень щодо означеного періоду: «літопись в сій части походить десь з кінця XI в., ... Маємо на кождім кроці сліди власних комбінацій редакторів літописи, і «Ляхи» в сій записці могли також дуже легко з'явитися наслід-

¹² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 481.

¹³ Там само. — С. 484.

¹⁴ Там само. — С. 485.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — С. 486.

¹⁷ Полное собрание русских летописей (Далі — ПСРЛ). — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1962. — Ст. 71.

¹⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 106.

¹⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 487.

ком такої комбінації»²⁰. За М. Грушевським, «Повість» — тільки гіпотеза, наукова, як на той час, але нещаслива. Книжник XI в., що укладав її, мав так же мало певних відомостей про процес витворення держави руської, як і ми, ще менше, і його оповідання так само повинні підлягати історичній критиці, як і перекази легендарного часу історії римської»²¹. Таким чином, «літописець міг перенести таку боротьбу на кількадесять літ назад і захопивши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відібрав їх «від Ляхів», тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Польщу, коли пам'ятає їх автор галицької літописи в XIII в.»²².

Однак вчений категорично не відкидає можливість самого походу Володимира на захід: «ті західні України могли вже давніше стояти під політичним впливом Києва, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучав би наново»²³. Відповідно західні межі держави Володимира охоплювали межі земель, заселених східнослов'янською колонізацією²⁴. В подальшому попри те, що літописець відмічає, що з сусідніми володарями Володимир жив у мирі²⁵, з польським королем Болеславом Хоробрим виник конфлікт, протягом якого, за припущенням М. Грушевського, київський князь здійснив походи в глибоку Польщу, і загалом у «сій боротьбі гору брав Володимир», що, на думку вченого, є правдоподібним, беручи «на увагу сили Володимирової держави й ті інші політичні справи, що займали тоді Болеслава»²⁶. Таким чином за правління Володимира польська політика на сході зазнала повної невдачі.

Як «переворот у внутрішній організації держави» розглядає М. Грушевський розсадження Володимиром своїх синів по руських волостях. «З принагідної звістки літописи про волости, роздані Володимиром його синам, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих

²⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 491.

²¹ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі. — С. 69.

²² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 491.

²³ Там само. — С. 218, 491–492.

²⁴ Пор.: Gordiyenko D. The Mission of Kyivan Princess Ol'ga to the King Otto I in the Context of Rus' and Germany Foreign Policies // *Byzantinoslavica*. — 2008. — V. 66. — № 1–2. — P. 107–118.

²⁵ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 111.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 493.

волостей привів до тіснішого зв'язку з Київом, розсажавши своїх синів в їх центрах, замість колишніх «світлих і великих» князів, ... і таким чином скріпив зв'язь земель династичним зв'язком...»²⁷. З цього принципу розвинувся погляд, «що династія Володимира має монополію, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави — то отчина Володимирової династії»²⁸. Таким чином саме Володимир є творцем династичного зв'язку руських земель²⁹. Показово, що М. Грушевський послідовно вживає термін «Володимирова династія»³⁰ на противагу усталеному в історіографії визначенню її як «Рюрикової»³¹. Як показала О. Мельникова, перед літописцем стояло завдання об'єднати київських князів в одну династію. В той же час київська усна традиція, з якої брав відомості літописець, не мала даних не лише про Рюрика і Олега, а й про Ігоря. Тому у «Слові» Іларіона та в «Похвалі князю Володимиру» Якова Мніха київський князівський рід починається від Ігоря «Старого»³². Рюрикова ж легенда інкорпорується в князівську генеалогію лише в другій половині XI ст., коли й з'являється це ім'я в князівському іменіслові. А в українську житійну літературу про Володимира Рюрик потрапляє лише в творчості Дмитрія Туптала³³. Тому зауваження М. Грушевського, що всі княжі родини «ліпше б ... назвати родом Володимира Святого», бо «між княжими родами руськими абсолютно не знаходимо слідів яких інших династій, окрім роду Ігоря —

²⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 487; *Він же.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К., 1993. — Т. 3. — С. 197.

²⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 534; *Він же.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К., 1996. — Т. 9. Кн. 1. — С. 474, 729, 757; пор. *Назаренко А. В.* Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985. — М., 1986. — С. 149–157.

²⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 531–532.

³⁰ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К., 1992. — Т. 2. — С. 3; *Він же.* Історія України-Руси. — Т. 3, с. 156; *Він же.* Україна. Історія. — С. 285.

³¹ *Войтович Л. В.* Генеалогія династії Рюриковичів. Відповідальний редактор Я. Д. Ісаєвич. — К., 1990; *Карпов А.* Вк. праця. — С. 16.

³² *Мельникова Е. А.* Устная традиция в Повести временных лет: к вопросу о типах устных преданий // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто / Под. ред. Т. Н. Джаксон и Е. А. Мельниковой. — М., 1999. — С. 164.

³³ *Горський В. С.* Святі Київської Русі. — К., 1994. — С. 59.

Святослава — Володимира»³⁴ з суто наукової точки зору є цілком слухним.

По об'єднанню східнослов'янських земель навколо Києва перед Володимиром стояло два головних завдання: 1) боротьба з печенігами і зведення укріпленої лінії на півдні та 2) відносини з Візантією³⁵.

Тут варто відмітити, що активізація русько-візантійських відносин за Володимира була ініційована з Імперії. В цей час у Візантії спалахнув заколот Барди Фоки, який 15 серпня 987 р. проголосив себе імператором. На початок 988 р. він підпорядкував собі всю Малу Азію і рушив на Константинополь³⁶. Перебуваючи «у сій великій небезпечности імператор] Василь і звернув ся до свого могутнього сусіда Володимира»³⁷. Київський князь погодився надати допомогу, однак угода Володимира, на відміну від батька, скріплювалась не золотом, а новим міждержавним союзом на принципово новій основі: руський князь «зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру», при цьому зобов'язався охреститися сам і охрестити свою країну. Ця угода, за М. Грушевським, «мусіла стати ся при кінці 987 або що найбільше в перших місяцях 988 р.»³⁸, бо вже влітку руський корпус був на службі в імператора, залишившись там і надалі³⁹. Таку саму хронологію дає і джерелознавчий аналіз фресок веж Софії Київської, в південній з яких зображено прийом послів Володимира імператором Василем II⁴⁰.

Якщо ініціатива військово-політичного союзу походила від Візантії, то ідея матримоніального союзу походила від Володимира. Для імперії це було неймовірним, адже Константин Порфірогенет прямо забороняє давати згоду варварським володарям

³⁴ Грушевський М. С. Нові розправи про внутрішній устрій Великого князівства Литовського // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2003. — Т. 5: Серія «Історичні студії та розвідки (1888–1896)». — С. 374.

³⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 241, 495.

³⁶ Острогорський Г. Історія Візантії / пер. з нім. А. Онишка. — Л., 2002. — С. 265–266.

³⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 496.

³⁸ Там само.

³⁹ Пор.: Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI–XII веков // Васильевский В. Г. Избранные труды по истории Византии (Труды В. Г. Васильевского). В 2-х книгах (4-х томах). Кн. 1 (тт. 1–2) / Ред.-сост. М. В. Грацианский, П. В. Кузенков. — М., 2010. — С. 188–416.

⁴⁰ Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. — К., 2004. — С. 128–136, 155–156.

на руку принцеси⁴¹, ймовірно це була загальна практика подібних звернень варварських ватажків до Константинополя.

Однак Василь II зволікав з виконанням договору і не відправляє Анну до Володимира. «Видати «порфірородну доньку порфірородного імператора візантійського» за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважити ся тільки в останній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немілою справою»⁴². В цій ситуації Володимир продемонстрував добру обізнаність у міжнародних справах, що показують його подальші дії. Як влучно підмітив М. Грушевський, князь «звернувся до ахілевої п'яти візантійсько-руських відносин — кримських земель Візантії»⁴³. Київський володар захопив Херсон і ця «Володимирова демонстрація осягнула своє», імператор був змушений «зложити пиху з серця» і відправити Анну до Володимира в Корсунь, де і відбулось весілля⁴⁴. У візантійській практиці це був перший випадок, коли порфірородна принцеса була віддана за іноземного правителя⁴⁵.

До корсунського «походу-сватання», слідом за М. Костомаровим, М. Грушевський відносить і популярні народні мотиви колядки про походи героя-парубка на різні міста і взяття з них виводу⁴⁶. Та й весь героїчно-фантастичний епос Русі обертається навколо постаті Володимира Великого⁴⁷. Навіть героїчний цикл часів Олега Віщого в народній пам'яті був перетягнений на часи Володимира, в якій Олег з самостійного князя перетворився на воеводу Володимира⁴⁸. Натомість до суто книжного жанру відносить М. Грушевський, наприклад, оповідання літопису про «блудну ненаситність» Володимира⁴⁹, що цілком узгоджується з позицією сучасної киевористики.

⁴¹ *Константин Багрянородний*. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 59, 61; пор.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 506–507.

⁴² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 497–498.

⁴³ Там само. — С. 498.

⁴⁴ Там само. — С. 499.

⁴⁵ *Острогорський Г.* Вк. праця. — С. 266.

⁴⁶ *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — Т. 1 / Упоряд. В. В. Яременко; авт. передм. П. П. Кононенко; приміт. Л. Ф. Дунаєвської. — К., 1993. — С. 260.

⁴⁷ Там само. — С. 323.

⁴⁸ *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — Т. 2 / Упоряд. В. В. Яременко; приміт. С. К. Росовецького. — К., 1993. — С. 128–129, 146.

⁴⁹ *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 1. — С. 143–145.

Щодо дискусійної проблеми дати хрещення Володимира, М. Грушевський відмічає, «зовсім певно стає, що він мусів охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантії — перед корсунським походом», на початку 988 р., що відбулося в Києві⁵⁰. Однак, дослідження Н. Нікітенко дають можливість уточнити хронологію хрещення руського князя: Володимир охрестився в ніч на 12 травня в Курсуні, після прибуття туди Анни в квітні, чому передувало укладення русько-візантійського матримоніального союзу і оглашення князя в Києві 987 р.⁵¹.

Саме «хрещення стало ся без великої помпи і розголосу — хоч і нема підстав думати, що було воно таємним, як думають деякі дослідники»⁵². Мотиви прийняття Володимиром хрещення, що відобразились у писемній традиції, М. Грушевський відкидає. На думку вченого, Володимир насамперед державний діяч «в повнім значінню того слова», до того ж один «з видатніших, і то не тільки в нашій історії», відповідно і в «перейняттю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких політиків з покликання все перед усім обертається наоколо тих державних інтересів»⁵³.

Володимир добре розумів всі вигоди союзу з імперією. Як слушно відмітив М. Грушевський: «організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижу влади»⁵⁴, відтак природно, що варварські володарі намагалися отримати якісь інсигнії влади від Константинополя. Зі свого боку, у Візантії була розроблена своєрідна модель сім'ї народів, відповідно до якої, Володимир, «будуючи руську державу, забажав для сієї будови візантійського цементу». Таким чином М. Грушевський припускав, що по одруженню київському князю було надано якогось «візантійського титулу, візантійських інсигній»⁵⁵. Це є «дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою візантійської царівни дістав якісь інсигнії, не царські (се менш правдоподібні) [мається на увазі імператорські — О. М.], але напр. корону кесаря, і нею коронував ся»⁵⁶, хоча й відмічає, що «з історичного становища коронація

⁵⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 501–502.

⁵¹ Нікітенко Н. Н. Вк. праця. — С. 160–161, 180.

⁵² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 502.

⁵³ Там само. — С. 505.

⁵⁴ Там само. — С. 506.

⁵⁵ Там само. — С. 507.

⁵⁶ Там само. — С. 509.

Володимира зістаєть ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною»⁵⁷.

В цьому аспекті М. Грушевський зупиняється на аналізі легенди про «Мономахові регалії». Вчений приходить до висновку, що легенда сягає переказів про отримання інсигній Володимиром Святославичем, яка з часом була перероблена і скомбінована з Мономаховою⁵⁸. Ця думка М. Грушевського є цілком слушною, якщо врахувати, що титул «цесаря» в руських джерелах пов'язується лише з Володимиром Святославичем та Ярославом Мудрим, а не з Мономахом. Так само на фресці «Княжий груповий портрет» Софії Київської, князь, переконливо атрибутований Н. Нікітенко як Володимир Святославович, зображений у царських шатах⁵⁹. Таким чином припущення М. Грушевського знаходить підтвердження і в невербальних джерелах епохи Русі (Софії Київській).

В акті зміні державної релігії М. Грушевський повністю не відкидає моральні (внутрішні) чинники, однак і в цьому акті ми «не можемо й ігнорувати цієї політичної сторони релігійної справи — мусимо як раз з неї виходити». За М. Грушевським, Володимир як «визначний політик» не міг не розуміти саме політичного значення, що матиме запровадження на Русі «Релігії нової, культурної, з її багатим змістом, виробленими формами, міцною ієрархією, релігії, що мусіла б опиратись, як на свою підпору, на княжу владу і зв'язувать новим культурним узлом різнорідні народи і області його держави»⁶⁰.

Цілком слушно відмічає М. Грушевський, що ґрунт для прийняття християнства був підготовлений попередньою епохою⁶¹, «тому перехід на християнство не був для нього чимось незвичним». Однак у концепції вченого Володимир не підкоряється ходу історії, а активно спрямовує його: «перемінивши сам релігію, він —

⁵⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 510.

⁵⁸ Там само. — С. 507–509; *Він же*. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 116.

⁵⁹ Нікітенко Н. Н. Вк. праця. — С. 59.

⁶⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 510.

⁶¹ Пор.: *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. — К., 1988; *Гордієнко Д.* Поширення християнства на руських землях у другій половині IX — першій половині X ст. // *Історія релігій в Україні.* — Л., 2011. — Книга I. — С. 19–28; *Головко А. Б.* Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX — первой трети XIII века // *Вопросы истории.* — 1988. — № 9. — С. 59–71; *Рапов О. М.* Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. — М., 1998.

чи під впливом Візантії (як каже Яхя), чи з власної ініціативи — доложив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюдити в своїй державі й можливо зміцнити її становище», і знову ж тут «глибока політична ідея»⁶². Відповідно поширення нової релігії й візантійської культури на Русі спиралось на «авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусли бути прихильниками династії»⁶³.

Говорячи про сам процес поширення християнства як державної релігії на руських землях М. Грушевський відмічає складність і тривалість цього процесу. На часи Володимира, на думку вченого, були охрещені в широких масах лише більші міста по шляху «з варяг у греки». Щодо гостро дискусійного питання про початок руської митрополії, М. Грушевський рішуче відкидає гіпотезу, що за Володимира митрополічним центром був Переяслав, а в Київ ніби то митрополія була перенесена Ярославом з побудовою Софії Київської. Аргумент від мовчання літописів вчений спростовує спираючись насамперед на Хроніку Тітмара Мерзебурзького і «Пам'ять і похвалу» Якова Мніха, дані яких не дають підстав з часу запровадження християнства на Русі припускати якусь іншу митрополію окрім Київської. Таким чином М. Грушевський приходять висновку, що «традиція про київську митрополію при Володимирі усталилася міцно і вчасно... Всі літописні компіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за усталення єрархії за Володимира, вказують на Київ і ніяких натяків на Ярославову фундацію або на перенесення митрополії з Переяслава до Києва не дають»⁶⁴.

Коли ж саме була заснована митрополія на Русі М. Грушевський точної (до року) відповіді не дає, однак зазначає, що «Володимир, заходячи ся коло охрещення Руси, потребував єпископів, що візантійське правительство не мало причин робити в тім трудності в тодішніх обставинах, і коли вже поставлялось для Руси кількох єпископів, мали відразу поставити їм митрополита чи митрополитів». Отже для М. Грушевського не було сумніву, що «вже за Володимира засновано митрополію і кілька єпископій на Русі», і сталося це «дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізації Руси (може ще й перед походом на Корсунь)»⁶⁵.

⁶² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 513.

⁶³ Там само. — С. 534.

⁶⁴ Там само. — С. 520.

⁶⁵ Там само. — С. 521; пор.: Понне А. Заснування митрополії Русі в Києві // Український історичний журнал. — 1969. — № 6. — С. 91.

Митрополитим храмом, за М. Грушевським, до побудови Софії Київської була Десятинна церква⁶⁶.

З запровадженням християнства Русь переймала від Імперії й культурні надбання, насамперед архітектуру, писемність, освіту. Активно сприяв цьому процесу сам Володимир. Аналізуючи таку позицію київського князя М. Грушевський задається питанням «з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство», і тут же дає відповідь, що «в тім і в другім разі результат був би той самий»⁶⁷.

Літописець відмітив, що одразу по хрещенню Володимир почав знищувати капища, а на їх місці зводити церкви⁶⁸. З кам'яних храмових будов до будівництва хрестителя Русі до недавня була віднесена лише Десятинна церква. Н. Нікітенко, в низці своїх публікацій обґрунтувала зведення Володимиром і Софії Київської⁶⁹. Так само вже М. Грушевський припускав, «що Володимир будував і більше кам'яних церков»⁷⁰, хоча й притримувався літописної версії побудови київського кафедрала Ярославом.

Важливим кроком Володимира з розвитку культури Русі було запровадження перших шкіл: «и пославъ нача поимати оу нарочитои чади дѣти и даяти на оучение книжное»⁷¹. На відміну від поширеної думки, що школи на Русі на початках засновувались з метою підготовки кліриків, М. Грушевський вважає, що вони слугували іншій, знову ж політичній, ідеї — прищепленню «тодішньої візантійської освіти, культурного виховання вищим кругам» і це «приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного візантійського світа»⁷². Як доказ успішності князя в цій справі, М. Грушевський вказує на появу на Русі високоосвічених митрополита Іларіона та Якова Мніха. На сьогодні можна стверджувати, що писемність на Русі — насамперед у Києві розвинулась досить швидко, чому підтвердженням є численні графіті

⁶⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 525.

⁶⁷ Там само. — С. 524.

⁶⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 101–103.

⁶⁹ Нікітенко Н. Н. Вк. праця.

⁷⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 525.

⁷¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 103.

⁷² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 525; *Він же*. Історія української літератури. — Т. 2. — С. 28.

на стінах Софії Київської, найдавніші з яких сягають другого десятиліття XI ст.⁷³.

Важливим здобутком Володимира було карбування власної монети. На деяких з них, замість образу Христа, вибито геральдичний знак Володимира — тризуб. Щодо походження і значення цього знака, М. Грушевський лише відмічає, що воно не відоме⁷⁴. Однак саме цей знак М. Грушевський вже як політичний діяч візьме за малий герб: «се зовсім правильно. Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі... Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття, — до сеї доби Володимира Великого, до його держави»⁷⁵.

Загалом підсумовуючи заходи Володимира з принесення на Русь візантійської культури, М. Грушевський зазначає, що київський князь здійснив великий поворот в історії культури українського народу — «Володимир свідомо і енергійно попхав Русь в сім напрямі»⁷⁶.

Вибір Візантії був цілком виправданим. І правий М. Грушевський, що не вина Володимира в тому, що в подальшому розвитку Україна буде відставати від Західної Європи: «предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в zenіті своєї сили й слави»⁷⁷. Як і не вина Візантії, що умови подальшого розвитку східних слов'ян «не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глибині й повноті, в усіх її благододнійших прикметах, а потім не дали сили позитивним прикметам її відповідно розвинутиися»⁷⁸.

⁷³ *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка // *Byzantinoslavica*. — 2010. — V. 68. — № 1–2. — С. 205–240.

⁷⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 527.

⁷⁵ *Грушевський М. С.* Український герб // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2007. — Т. 4. Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917–квітень 1918)». — С. 94.

⁷⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 528.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. — С. 529.

Найскладнішим для дослідження діяльності Володимира є період від 1000 року і до смерті князя в 1015 р. З літописів вискоблена інформація за цілі роки, а це був період, коли відбувалася «многоважна, многостороння, інтенсивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави»⁷⁹. Відголоски цієї роботи М. Грушевський вбачає в сумарній статті літопису під 996–7 рр.⁸⁰. Вчений відмічає, що навіть ця «коротка характеристики літописи, уміщена в кількох рядках — хрещення городів і сіл, ставлення церков, научення дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтенсивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича»⁸¹. Відгомін про князівські ради промовляє про активну реформаційну роботу, і хоча реформи Володимира «ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо констатувати їх істнованне»⁸². Так само на князівські бенкети вчений дивиться з політичної точки зору: «як на раді, так і на трапезах стрічали ся репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини сих елементів та заглажувався антагонізм їх»⁸³.

У киеворуській традиції Володимир часто порівнюється з Константином Великим у їх апостольській місії щодо своїх країн⁸⁴. Однак, М. Грушевський вбачає паралель і в політичній площині: «Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира»⁸⁵. Відповідно говорячи про «Слово» Іларіона, де київський князь звеличується як: «сїй славныи ѿт славныхъ рожься, благороденъ ѿт бл[а]городных, каганъ нашъ Влодимеръ»⁸⁶, М. Грушевський відмічає, що в цьому місці митрополит змальовує не епічного героя дружинних

⁷⁹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 529.

⁸⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Ст. 110–112.

⁸¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 529.

⁸² Там само. — С. 530.

⁸³ Там само. — С. 531.

⁸⁴ Ця ідея широко предасталена як у писемній традиції, так і в розпису Софії Київської [*Никитенко Н. Н.* Вк. праця. — С. 175–280; *Вона ж.* Князь Владимир как «Новый Константин» в стенописи Софии Киевской // Память и история: на перекрестке культур. Успенские чтения. — К., 2009. — С. 199–222].

⁸⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 534.

⁸⁶ *Молдован А. М.* «Слово о законе и благодати» Илариона. — К., 1984. — С. 92.

пісень, а «новий образ Володимира як лицаря Духа і довершене ним діло»⁸⁷.

«Часи Володимира Святого, чи Великого, були кульмінаційною точкою сього процесу будови, завершенням... його механічної еволюції, його зросту». Натомість у подальшому, попри те, що впродовж XI–XII ст. відбувався процес розвитку руської культури, «сам державний організм, очевидно, слабнув і упадав»⁸⁸. Таким чином, за концепцією М. Грушевського, повернути Київську державу «до відносин часів Володимира не удавалося — як взагалі не вдаються такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції»⁸⁹. Тут знову бачимо М. Грушевського народника. Якщо Володимир постійно активно впливає на хід історії, то далі розвиток Русі підкоряється «колесу історичної еволюції». Тому вже період князювання Ярослава М. Грушевський оцінює як часи «реакції, перерви, застою в тім процесі розкладу» держави Володимира, вони були лише «ослабленою копією» Володимирового правління⁹⁰.

Однак найкраще характеризує погляд М. Грушевського на князя підсумковий пасаж оповіді про Володимира:

«Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter⁹¹ за свої «примучування» в Деревській землі, — «бьашеть бо яко волкъ въсьхищяя и грабья», як кажуть про нього деревляне в літописній легенді. Батько Володимира загинув, як лицар авантюрик в далекім поході, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту войовника-волоцюги. Володимир умирає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде «снидоша ся бещисла и плакаша ся по немъ — бояре якы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя». В сих трьох моментах відбивається еволюція Руської держави в X в. За князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби під сю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім політичне значінне діяльності Володимира і його право на імя Великого, котрим називає його Галицька літопись»⁹².

⁸⁷ *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. 2. — С. 67.

⁸⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 1.

⁸⁹ Там само. — С. 2.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Нім. — рицарь-розбійник — *О. М.*

⁹² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 535.

Наступною по князівській величною добою української історії була козацька. Ці дві епохи М. Грушевський називає «тезою і антитезою, що доходить до синтезу в століття українського відродження»⁹³. Це відродження апелювало до князівської традиції, доби Володимира й Романа. Вчений чітко відмічає, що в Києві досить міцно трималася киеворуська історична традиція: «твори старого літописання продовжували ся переписувати ся й служили джерелами для різних численних компіляцій, і спадкоємність козацької епохи з попередніми підкреслювала ся іноді дуже рішуче»⁹⁴. Для наочного прикладу М. Грушевський досить часто звертається до маніфесту українських владик 1621 р., де козацтво проголошується нащадками соратників Олега й Володимира Святого: «Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по сей день в сій вірі родять ся, хрестять ся і живуть...»⁹⁵.

Отже постать Володимира в науковому доробку М. Грушевського посідає одне з ключових місць. За всю киеворуську добу це єдиний період, коли вчений у своєму аналізі чітко виступає як державник, для якого князь — це «лицар Духу», що активно рухає історію. Народні маси при цьому згадуються між іншим. Для М. Грушевського Володимир насамперед політик з покликання, що створив першу українську державу і підняв її на найвищий щабель розвитку. Для М. Грушевського ж як політика київський князь — це зразок державного діяча, саме тому за малий герб Української Народної Республіки він і бере княжий знак Володимира.

Вчений чітко прописує, що держава Володимира охоплювала землі східнослов'янської колонізації, відповідно й похід на Волзьких Болгар був здійснений не з метою їх інкорпорації до складу власної держави, а приведення до стану данників Русі. Отже, М. Грушевський і в киеворуську добу відстоює принцип етнічної

⁹³ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 20.

⁹⁴ *Грушевський М. С.* Україна. Історія. — С. 332. Пор.: *Наливайко Д.* Україна очима Заходу. Вид. 2-е, доп. — К., 2008. — С. 181.

⁹⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К., 1995. — Т. 7. — С. 91–392; *Він же.* Українська література, її назва, розвій, періоди // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2008. — Т. 11: Серія «Літературно-критичні та художні твори»: Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу». — С. 217.

держави. Як політик постає Володимир і в духовно-культурній сфері Русі. Запровадження християнства мало скріпити єдність держави, а влаштування бенкетів — стерти антагонізм між різними прошарками руського суспільства. Підготовці державних діячів мали слугувати і перші школи, запроваджені за Володимира. І саме Володимир є творцем династичного принципу старшинства в князівському роді. І правий М. Грушевський, що руську династію потрібно називати «Володимировою», не «Рюриковою».

Володимир, за М. Грушевським, завжди бере гору в зовнішній політиці, він демонструє добру обізнаність у справах Візантії і вміє їх використати для власних інтересів. В цьому плані такою, що заслуговує на увагу і подальші дослідження, є концепція вченого про Мономахову легенду, яка походить від отримання візантійських інсигній Володимиром Святим.